

İBN MİSKEVEYH'DE ERDEM KAVRAMI VE TEMEL ERDEMLER*

Ramazan TURAN**

Özet

Bu çalışmanın amacı Ahlâk Felsefesi'nin önemli kavramlarından birisi olan erdemi ve buna bağlı olarak temel erdemleri, İbn Miskeveyh'in bakış açısıyla ortaya koymaktır. İbn Miskeveyh için erdem, genel olarak her şeyin kendi tabiatına uygun olarak hareket etmesidir. Erdem, insanın akla uygun fiillerin peşinden gitmesidir. İbn Miskeveyh gerek Platon, gerekse kendinden önceki İslam Filozofları'nı izleyerek, nefsin üç gücüne karşılık üç erdem tayin etmiştir. Nefsin akıllı gücüne hikmet, kızgın gücüne Cesâret, iştaha gücüne iffet erdemi karşılık gelir. Adâlet ise hem aşırı uçlar arasında orta durumda olmak hem de aklın egemenliğinde bu üç erdemin uyumudur. Aslında adâlet bütünüyle erdemin karşılığıdır. İbn Miskeveyh bu dört erdemin her birisi için alt erdemler belirlemiştir. Bu alt erdemler temel erdemlerin anlaşılması konusunda büyük kolaylık sağlamıştır. İbn Miskeveyh'in erdem anlayışının sonraki İslam ahlâk geleneği üzerindeki etkisi de açıktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Miskeveyh, Erdem, Hikmet, Cesâret, İffet, Adâlet.

Summary

Ibn Miskawayh's Concept of Virtue and Cardinal Virtues

The aim of this study is to examine the concept of virtue and cardinal virtues which are the important concepts of philosophy of ethics, by Ibn Miskawayh's point of view. Virtue for Miskeveyh generally means that all things acts proper to its own nature. Virtue is to pursuit of the acts that proper to intellect. Miskawayh -following both Plato and former Islamic Philosophers- appoints three virtues in counterpart for three faculties of the soul. Wisdom is related to rational faculty, courage is related to irascible faculty and temperance is related to appetitive faculty of the human soul. Justice is both the moderation between two extremes and harmony of these three virtues in the dominance of rational faculty. In fact Justice is the whole of virtue. Miskawayh was determined sub-virtues for each of the four virtues. This sub-virtues

* Bu çalışma "*İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı*" (2014) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, raturan@hotmail.com.

have provided great convenience in understanding the cardinal virtues. There was certainly influence of Miskawayh's concept of virtue on later tradition of Islamic Ethics.

Key Words: İbn Miskeveyh, Virtue, Wisdom, Courage, Temperance, Justice.

Giriş

İnsan, dış dünyayı sadece beş duyusuyla algılamaz aynı zamanda onlar hakkında doğru-yanlış, güzel-çirkin, iyi-kötü gibi yargılarda bulunur. Bunlardan ahlâk felsefesini ilgilendirenler sonuncusudur. Ahlâk felsefesinin konusu olan iyi ve kötüye yönelik yargıların nesnel ya da öznel olup olmadığı konusunda birçok tartışma olduğu da belirtilmelidir. Bu arayış ve tartışmalar ışığında herkesin üzerinde mutabık kalacağı temel ahlâki değerler, Sokrates'ten (ö. m.ö. 399) bu yana ortaya konmuş ve tartışılmıştır. Zira insan ilişkilerinde sayısız ahlâki davranıştan bahsedilebilir, her bir ahlâki davranış için bir ilke belirlemek yerine, daha kapsayıcı bir kaçını öne çıkarmak öğrenilmesi ve yol göstermesi bakımından daha etkili olacaktır. İşte ahlâki bakımdan her zaman ve mekânda iyi ve doğru olacağı düşünülen bu ilkeler, erdem adı altında değerlendirilmiştir.

Sokrates ile birlikte ön plana çıkan zaman ve mekâna göre değişmeyeceği düşünülen bu erdemlilik arayışı, subjektif erdem fikrine ve hazza dayalı mutluluğa yapılan bir itiraz da sayılabilir. İnsanın beden ve ruhtan müteşekkil ikili yapısına, daha öncesine uzanmakla birlikte hem Platon (ö. m.ö. 347) ve Aristoteles (ö. m.ö. 322) tarafından hem de İslam Filozofları tarafından dikkat çekilmiştir. İnsan bedensel yönüyle cisimlerin boyun eğdiği yasalara tâbi iken, aklıyla cisimsel olmayan tarafla ilgili görülmüştür. Dolayısıyla, insan, bu genel ve soyut kavramlara, yine onları değerlendirebilecek yeterlilikte olan aklıyla ulaşabilecektir. Aynı zamanda her bireyin erdemler konusunda farklı düşünmesi, devamlılığı, daha çok ortak fikir ve amaçlar üzerine bina edilen topluma da zarar verecektir.

İslam Filozofları, kendilerinden önceki felsefi geleneği çok iyi değerlendirmekle birlikte, İslam dininin temel kaynaklarından da yararlanmışlardır. Erdem konusunu kendi felsefi sistemlerine uygun olarak ele almışlar, temel erdemleri bazen farklı sayılarla gösterebilirler de büyük çoğunlukla dört temel erdem üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Erdem konusunu ayrıntılı olarak ele alanlardan birisi de hiç şüphesiz İbn Miskeveyh'dir (ö. 1037). Felsefenin farklı alanlarında birçok çalışması olsa da İbn Miskeveyh'in ön plana çıktığı alan ahlâk olmuştur. Goodman'a göre İbn Miskeveyh, *Stoacıların mîlattan sonra ikinci yüzyılda bu işi bırakmalarından sonra hümanist etik konusunda ilk sistemli yeniden düşünme olan eserini* kaleme almıştır.¹ İbn Miskeveyh bu eserinde Pisagorcucu teorilerle Platon'u, Aristoteles'i ve Yeni Eflatuncu teorileri mecz eder.² İbn Miskeveyh, sadece ortaya koyduğu görüşleriyle değil Tûsî (ö. 1274) ve diğer İslam Ahlâk Filozofları ile devam eden felsefi ahlâk geleneği üzerindeki etkisiyle de ön plandadır.

1. İbn Miskeveyh Öncesi Erdem Kavramı

Eski Grekçe karşılığı "arete" olan erdem kavramı felsefede *istencin ahlâksal iyiye yönelmesi; iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu, insanın tinsel ve ruhsal yetkinliği; Platon'dan beri, bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük*³ anlamlarında kullanılmıştır. Felsefe tarihinde erdem/erdemlerin nesnel mi ya da öznel mi olduğuyla ilgili sorulara farklı cevaplar verilmiştir. Daha öncesine gidilmekle birlikte erdemlerin öznel olduğuyla ilgili ilk açık

¹ Lenn E. Goodman, *İslam Humanizmi*, (çev. Ahmet Arslan), İletişim Yay., İst. 2006, s. 220.

² Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İst. 2004, s. 159-162.

³ Cevizci Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay. İst. 2000, s. 117; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkilap Yay., İst. 1998, s. 70. Sokrates öncesi "erdemli" tabiri toplumda payına düşen işlevi yerine getirenler için kullanılmıştır. MacIntyre Alasdair, *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*, (çev. Hakkı Hünler, Solmaz Zelyüt Hünler) Paradigma Yay., İst. 2001, s. 12.

temellendirmeler Sofistler ile birlikte görülür. Sokrates'in Sofistler'in göreceli ahlâk anlayışlarına karşı ilk sistematik itirazı ortaya koyduğu söylenebilir. Sokrates Menon diyoloğunda neyin erdem olduğunu söyletme konusunda Menon'u adeta sıkıştırır. Menon birçok şeyin erdem olacağını söylese de Sokrates, herkesin üzerinde mutabık kalacağı temel erdemlerin arayışı içindedir. Menon'un göreceli tavrına karşı şöyle diyerek cevap vermiştir: *Erdemler çok sayıda ve çeşitli olsalar bile yine de hepsini erdem yapan bir unsur bulunmaktadır.*⁴ Herkesin üzerinde mutabık kalacağı bu erdem arayışı daha sonra Sokratesci okullardan Kynik Okul,⁵ Platon, Aristoteles ve diğer takipçilerle devam etmiştir.

Platon, Sokrates'i takip ederek iyi mutlu yaşamın, doğru eylemin araştırmasını yapar. O insanın diğer insanlara ve siteye karşı doğru eylemlerde bulunmasını sağlayacak, iyi ve mutlu yaşam için gerekli olarak gördüğü bir takım erdemlerden bahseder. Bu erdemler: Bilgelik, Cesâret, ölçülülük ve adâlettir.⁶ Platon'dan sonra Aristoteles ise temelde erdemleri ikiye ayırır: Birisi çoğunlukla eğitimle oluşan deneyim ve zaman gerektiren *düşünce erdemleri* diğeri ise alışkanlıkla elde edilen *karakter/etik erdemleridir.*⁷ Aristoteles genel olarak erdemi şöyle tanımlamıştır: *Bir erdem belli bir tür duygu sınıfını denetim altına alma ve belli bir durumda doğru bir biçimde eylemde bulunma eğilimidir.*⁸ Aristoteles erdemi bir seçim olarak görür. Ona göre erdem, tercihlere ilişkin bir huydur.⁹ Erdemli insanın açık iki işareti vardır; birisi erdemli etkinliklerden haz alması diğeri ise hazlar

⁴ Platon, *Menon*, (çev. Furkan Akderin), Say Yay., İst. 2013, s. 72d.

⁵ Akarsu Bedia, *Ahlak Öğretileri*, Remzi Kitabevi, İst. 1982, s. 39.

⁶ Platon, *Devlet*, (çev. Sebahattin Eyuboğlu, M Ali Cimcoz), İş Bankası Kültür Yay., İst. 1999, s. 433b.

⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (çev. Saffet Babür), Kebikeç Yay., Ankara 2005, s. 1103ab, 1104ab.

⁸ Ross David, *Aristoteles*, (çev. Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan Yalçın Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu), Kabalci Kitabevi, İst. 2002, s. 237.

⁹ Aristoteles, *a.g.e.*, 1106b, 1107a.

ve acılar arasından hangisini seçeceğini bilmesidir.¹⁰ Aristoteles de Platon'nun dördlü erdem ayrımını kabul etmiştir. *Nikomakhos'a Etik*'de Aristoteles'in erdemleri konu aldığı bölüm aynı zamanda o dönemde kültürlü yunanlıların beğendikleri ve hoşlanmadıkları nitelikleri de göstermektedir.¹¹ Aristoteles'ten sonra erdem üzerine araştırmalar başta hazzı merkeze alan Epikürosculuk ve insanın aklını denetim altına alarak erdemli yaşaması gerektiğini ileri süren Stoacılık ile devam etmiştir.¹²

İslam Felsefesi'nde erdem üzere yapılan ilk felsefi araştırmaların Kindî (ö. 866) ile başladığı söylenebilir. Kindî Platoncu üç parçalı nefis ayrımına dayanan erdemleri kabul eder. O erdemleri nefis ve bedenle ilgili olarak iki kısımda inceler. Nefiste var olan erdemler Platon'un öncülük ettiği üç erdemdir: Bilgelik (Hikmet), Yiğitlik (Necdet) ve İffet. Kindî Hikmet'i, *külli şeyleri hakikatleriyle bilmek ve gerekli olanları gerektiği gibi yerine getirmektir*, şeklinde tanımlar. Necdet ise *alınması gereken şeyi almak konusunda ve verilmesi gereken şeyi vermek konusunda ölüme değer vermemektir*. İffet de *bedeni gereği gibi eğitmek ve korumaktır*.¹³ Bu erdemlerden her biri için bir ifrat bir de tefrit olmak üzere iki aşırı uç vardır. Bu iki aşırı uç da itidalin dışına çıkmak anlamına gelir ki bu da Kindî'ye göre adl kelimesinden türetilmiştir.¹⁴

Ebû Bekir er-Râzî (ö. 925) ise erdemi, *her konuda ihtiyaç ne ise o kadara rıza göstermek ve zevk alınan bir şeyden de acıya dönüşmeyecek kadarıyla yetinebilmektir*.¹⁵ şeklinde tanımlar. Ona göre

¹⁰ MacIntyre Alasdair, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹ Ross David, *a.g.e.*, s. 237.

¹² Cevizci Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yay., İst. 2014, s. 145, 151.

¹³ Kindî, *Risale fî hududi'l-eşya ve rusûmiha*, (neşr. Abdulhadi Ebu Ride, *Resailü'l-felsefiyye* içinde) Kahire 1950. s. 177; Ramazan Turan, *İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014, s. 46.

¹⁴ Kindî, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁵ Ebû Bekir er-Râzî, (neşr. Paul Kraus, *Resâilü'l-felsefiyye* içinde) Dâru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1997, s. 100.

üç nefis vardır: Nefs-i nâtika/nefs-i ilâhiye, nefs-i gazabîye/nefs-i hayvâniye, nefs-i nebâtiye /nefs-i şehvâniyedir.¹⁶ Râzî bu sıralanan nefislerin iki aşırılık arasında itidalli davranışlardan bahseder fakat açık olarak, dördüncü erdem olarak adâleti belirtmemiştir.¹⁷ O da Kindî gibi ifrat ile tefrit arasında gereken ideal dengenin olması gerektiğine vurgu yapar.¹⁸

Fârâbi (ö. 950) milletlerin ve toplumun hem dünya hem de ahiret mutluluğu elde etmesini sağlayacak dört erdeme dikkat çeker, bunlar: Nazarî erdemler, düşünce erdemleri, ahlâkî erdemler ve amelî sanatlardır.¹⁹ Nazarî erdem Fârâbi'ye göre en son gayeleri ve varlıkları akılla kavranılmasını sağlayan ilimlerdir.²⁰ Ahlâki erdemler; insanın kendisiyle iyi şeyler ve güzel fiiller yaptığı nefsi durumlardır, kötülükler ve çirkin fiiller olarak ortaya çıkan nefsi durumlar ise alçaklık, noksanlık ve aşağılıklardır.²¹ Fârâbi'ye göre ahlâki erdemler, iki aşırı uç arasında nefsin orta ve mutedil fiilleridir.²² Bu yönüyle o, Aristoteles'in takipçisi olarak görünüyor.

Âmirî (ö. 992) de benzer şekilde erdemi iki kısma ayırır. Birincisi ahlâki (hulkî) erdemler ikincisi nazarî erdemlerdir. Amirî hulkî olana insanî erdem, nazarî olana da aklî erdem denebileceğini belirtir. Hulkî erdemler içerisinde, temizlik, iffet ve necdeti, nazarî erdemler içerisinde ise ilim, akıl ve hikmeti sayar.²³

Bunlara ilaveten İbn Miskeveyh'den hemen önce *Tehzibü'l-ahlâk* adlı eseri kaleme alan Yahyâ b. Adî (975) de zikredilmelidir.

¹⁶ Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-rûhânî*, (çev. Hüseyin Karaman), İz Yay., İst. 2008, s. 66.

¹⁷ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, s. 66-68. Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 47.

¹⁸ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, s. 96

¹⁹ Fârâbi, *Tahsilü-s Saade*, (nşr. Ali Bu Mulhim), Daru'l-hilal, Beyrut 1995. s. 25.

²⁰ Fârâbi, *a.g.e.*, s. 26.

²¹ Fârâbi, *Fusulün Münteze'a*, (tahk. Fevzi M. Neccar), Daru'l-meşrik, 2. Baskı, Beyrut, 1993, s. 24. Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 50.

²² Fârâbi, *a.g.e.*, s. 36.

²³ Ebu'l Hasan el-Amirî; *es-Saade ve'l-îsâd*, (tahk. Ahmet Abdül Halim Atiyye), Camiatü'l Kahire, Kahire 1991, s. 159.

Yahyâ b. Adî dört temel erdeme vurgu yapmaktan çok bir birine karşılık gelecek şekilde yirmi erdem ve karşıtımdan oluşan çok geniş bir erdem tablosu verir.²⁴

Yukarıda saymış olduğumuz İslam filozofları aynı zamanda İbn Miskeveyh'in felsefesi üzerinde de etkisi olan filozoflardır. Genel olarak değerlendirildiğinde Platoncu çizginin ağır bastığı görülür. Fakat gerek Fârâbi gerekse Âmiri'nin erdem tasnifi büyük ölçüde Aristoteles'in düşünce-karakter²⁵ erdemleri ayrımına benzemektedir.

2. İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramının Ele Alınışı

İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk* adlı kitabının hemen başında bu kitabı yazış amacının güzel ahlâka ulaşmak olduğunu belirterek metodunu şöyle ifade eder: *Öncelikle nefislerimizin ne olduğunu, hangi şeyden ve niçin var edildiğini bilmek yani yetkinliği ve kemalini gerektiği şekilde kullandığımızda, bizi yüksek dereceye ulaştıracak kuvvet ve melekelerini bilmek; bu yüksek dereceye ulaşmamızı engelleyen şeyleri, kurtuluşa ermek için nelerin nefsi temizleyeceğini, onu aşağılık olmaya nelerin sevk edeceğini bilmektir.*²⁶ İbn Miskeveyh bu sözlerinin ardından Kuran-ı Kerim'deki şu ayeti hatırlatır: *Nefse ve onu biçimlendirene, sonra ona kötülük ve iyilik yapma kabiliyeti verene andolsun. Muhakkak nefisini temizleyen kurtuluşa ermiştir, onu kötülüğe sevk eden de ziyana uğramıştır.*²⁷

İbn Miskeveyh'in bu ifadeleri üzerine şu iki noktaya işaret edilmelidir. Birinci olarak insanın nefsini dolayısıyla kendini bilmesi davranışını kontrol edebilmesinin şartıdır. Burada kimse bilerek kötülük etmez ifadesiyle meşhur olan Sokratik etkinin olduğu

²⁴ Yahya b. Adi, *Tehzibü'l-ahlak*, (çev. Harun Kuşlu), TYEKB Yay., İst. 2013, s. 26-46.

²⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 1103ab, 1104ab.

²⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlak*, (tahk. Nevvaf Cerrah), Dar Sâder, Beyrut 2006, s. 9.

²⁷ Kuran-ı Kerim, Şems Suresi/7-10.

görülmektedir.²⁸ İnsan nefsinin bilmenin yanında yetkinliğe ve kemale ulaşma yollarını da bilmelidir. Temizlenmek ve kurtuluşa ermek gibi hedeflenen bir amaç vardır ki bu da nefsinin bilmenin sonucudur. Nefsi bilmenin başka bir yönü de ilahi varlığı bilmeye götüren tarafıdır.²⁹

İkincisi akıl ve iradesiyle ön plana çıkan insan, fiillerinin sorumlusudur. İnsan yaratılışı icabı ilahi olarak bahşedilmiş olan iyilik ve kötülük yapma kabiliyetine sahiptir. Ayrıca insana ahlâki içerikli eğitim ve öğretimle ve karakter formasyonu ile istenilen davranışlar kazandırılabilir.

İbn Miskeveyh Platon'u takip ederek nefsi üç kısma ayırır: Nefsin, olayların hakikati hakkında düşünme, ayırt etme, akıl yürütme (fikr-temyîz-nazar) gücü.³⁰ Nefsin, öfkelenen, atılgan, başkalarını egemenliği altına alma ve her çeşit şerefi kazanmayı arzu etme gücü. Nefsin her türlü bedeni haz kaynağına ulaşmayı isteme gücü (şehevîye).³¹

Bunlarla bağlantılı olarak İbn Miskeveyh'e göre yaratılıştan eğitilebilir olan nefis, düşünen nefistir, eğitilmemiş, zor da olsa eğitilen nefis, hayvanî nefistir, eğitilmemiş fakat eğitilmeyi kabul eden nefis ise öfkelenen nefistir. İbn Miskeveyh biraz daha anlaşılır kılmak için, avcının bindiği güçlü bineği ve avlanmak için yedeğinde götürdüğü yırtıcı bir hayvanı örnek verir³²- Bu benzetme Galen'de (ö.

²⁸ Goodman Lenn E., "Friendship in Aristotle Miskawayh and Ghazali", (*Friendship East and West: Philosophical Perspectives* içinde, (ed. Oliver Leaman), Curzon Press, Richmond 1996), s. 176.

²⁹ İbn Miskeveyh, *Risâle fî cevheri'n-nefs*, (tahk. Mohamed Arkoun), Textes inedites de Miskeveyh (M.421), Anlsl 5, 1963, s.197.

³⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 18; *el-Fevzü'l-asgar*, (nşr. A. F. Fuad), Bingazi 1974, (tahk. Salih Uzeyme), Tunus 1987, s. 64.

³¹ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 15; *el-Havami'l ve's-şevamil*, (ed. Ahmet Emin, Seyyid Ahmed Şaqr), Institute for The History of Arabic Islamic Science At The Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2000, s. 133,151.

³² İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 43; Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 110.

216) de mevcuttur.³³ Bu benzetmede avcı, düşünen nefse karşılık, at hayvanî (behîmî) nefse, yırtıcı hayvan da öfkelenen nefse karşılık kullanılmıştır. Bu meteforla tabii olarak varolan eğilimlerin iyi bir yönetimle arzulanana düzeye getirileceği vurgulanmaktadır.

İbn Miskeveyh'in düşünme gücüne atfettiği mükemmellik onun varlık anlayışında da karşımıza çıkar. Onun varlık siteminde hiyerarşik bir düzen vardır, her varlığı diğerlerinden ayıran, kendine has tamlığı ve ayırıcı nitelikleri vardır.³⁴ İnsana özgü mükemmellik ise düşünme gücünden ortaya çıkan fillerdir. Zira ona göre *kimin ayırt etmesi daha güçlü, düşüncesi daha sağlam ve seçimi daha doğru ise, insanlığı o ölçüde mükemeldir.*³⁵ Filozofumuz burada Platon'dan mülhem olarak konuyu daha anlaşılır kılmak için testere, kılıç ve at örneğini verir. Şöyle ki kılıçların amacına en çok hizmet edeni ve en üstünü, kendisinden beklenen fiili en iyi şekilde yapabilecek bir özellikte olmasıdır. At da aynı şekilde çeviklikte, gеме vurmada, sahibine itaatte, manevra ve koşma gibi yetenekleriyle göz dolduruyorsa, atlık görevini tam olarak yerine getirmiş, doğasına uygun hareket etmiş olur. Tersine doğasının gerektirdiği mükemmelliği yapmazsa at "at olma" derecesinden düşer.³⁶ İnsanın mükemmelliği de melekî olarak da isimlendirilen natık gücün, öfke ile şehvani gücü kontrol altına alması sonucu gerçekleşir. İşte erdemli davranış burada belirir. Bu anlamda İbn Miskeveyh erdemi *düşünen nefsin kendine özgü fiillerine karşı arzu duyması- ki bu fiiller ilimler*

³³ Galen, *Some Fragments of Galen's on Dispositions* in Arabic içinde (Author: S. M. Stern), *The Classical Quarterly*, Vol. 6, No. 1/2 (Jan.- Apr., 1956), Cambridge University Press, s. 97; Abdurrahman Bedevi, *Dirasat ve Nusus fi'l felsefeti'l ulum inde'l Arab*, Müessesetü'l Arabiyye liddirasat ve-n neşr, Beyrut 1981, s. 192.

³⁴ İbn Miskeveyh, *Tertibü's-saâdet ve menazilü'l-ulûm*, (ed. Ebu'l Kasım İmamî), Ganjînah-i Baharistan: majmu'ah-i 18 risalah dar mantiq, falsafah, kalam va 'irfan, Tihran: Sazman-i Chap va Intisharat-i Vizarat-i Farhang va Irshad-i İslami, 1379- [2000-], s. 102-103.

³⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 16.

³⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 16; *Tertibü's-saâdet ve menazilü'l-ulûm*, s. 102.

ve marifetlerdir- cisme has olan fiillerden kaçması³⁷ şeklinde tanımlanır. İnsanın değeri, erdemi arama uğrunda çaba harcadığı oranda artar.

Erdem, aklın yaratılış amacına uygun olarak nefsin diğer güçleri üzerinde amir olması sonucu ortaya çıkmaktadır. İbn Miskeveyh'e göre erdemler kötülükleri (rezîlet) oluşturan ifrat ve tefrit arasında yer alır. O kötülüklerin sayısız olduğunu ve bu kötülüklere kültüre ya da dillere göre farklı isimler verilebileceğini belirtir ve şunları söyler: *Sende diğer erdemlerin aşırı uçlarındaki reziletleri araştırabilirsin. Belkide bu kötülüklerin dillere göre farklı farklı isimleri bulunabilir. Bunların anlamlarını ve metotlarını kavramak senin için zor olmasa gerek.*³⁸ Neticede erdem, kötülükler arasında ve onlara en uzak yerde bulunur; erdem kendine has dengeli yerden biraz saparsa başka bir kötülüğe yaklaşmış olur. Bu hassas dengeyi bulmak zordur, dengeyi bulduktan sonra aynı dengeyi sürdürmek daha da zordur.³⁹ İbn Miskeveyh *bir okun istenilen noktaya isabet etmesinin hedef olmayan şeylere isabet etmesinden daha güç*⁴⁰ olduğunu söyleyerek insanlar arasındaki muamelelerde her zaman ortanın bulunmasının daha zor olduğunu ifade eder. Fakat bu ahlâki eylemde bulunan bireyi her vakit dinamik tutan ve ahlâki fiilin içine çeken bir anlayıştır. Bu yönüyle ortayı bulma isteği bize her an teyakkuzda olma bilinci vermektedir.⁴¹

Filozofumuza göre erdemlerde de birtakım dereceler vardır:

1. En aşağı derecesi insanın iradesini duyulur âlemdeki yarara, nefis ve bedenini duyulur dünyadaki gereklerine yöneltmesidir.

³⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 14; Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 114-116.

³⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 27.

³⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 26; Aristoteles *a.g.e.*, s. 1109ab.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *el-Havami'l ve 'ş-şevamil*, s. 85.

⁴¹ Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 130-132.

2. İkinci olarak insanın irade ve faaliyetlerini nefis ve beden için en yararlı olana yöneltmesi gelir. Bu aşamada insan duyularla elde edilenleri zorunlu hallerin dışında arzulamaz.
3. Bunlardan daha değerlisi ilahi erdeme geçişin söz konusu olduğu derecedir. Erdemin son derecesi insanın fiillerinin hepsinin ilahi fiiller haline gelmesidir. Bu dereceye ulaşanlar ilk sebebe benzer, ona uyar ve onun fiillerini taklit eder. Bu fiiller de mutlak iyiliklerdir. Bu dereceye ulaşan kimse yaptığı bir şeyden herhangi bir zevk, bir mükâfat beklemez. Fiilleri özünün dışında başka bir amaç için yapmaz.⁴²

Bu hususta İbn Miskeveyh şunları söyler; *insan yaptığı fiillerin sonucu zevk, mukâfat ve ödül beklemez, fakat insanın yaptığı fiil doğrudan amaçtır, yani fiil, fiilin kendisinden başka bir şey için yapılmaz. Fiilin kendisinden kasıt, yapılan şeyin kendi fiilinden başka bir amaç taşımamasıdır... İnsan başkasına fayda sağlayacak bir fiil yaptığında, kişinin başkasına göre yaptığı bu şey ilk amaca göre olmaz, bu olsa olsa ikinci bir amaca göre olur. Oysa kendi için yaptığı fiili ilk amaca göre değil, bizzat fiil için, yani doğrudan erdem ve iyilik için yapmıştır.*⁴³

Burada ilk amaçtan kastedilen o fiili bizzat fiil için yani doğrudan doğruya erdem ve iyilik için yapmaktır. Örneğin iffetli olmadığı halde iffetli gibi davranan, cesur olmadığı halde cesur gibi davranan kişiler böyledir. İbn Miskeveyh, samimi fiilleri ve içtenlikle yapılan faaliyet düşüncesini hakiki erdem için ön koşul sayar. Gerçek erdem eğer görünürdeki fiiller içtenlikle yapılıyorsa ortaya çıkar. İnsanın başka bir amaç için değil özü için yapmış olduğu fiil, ilk amaçtır.⁴⁴ Çünkü insanın kendisi için yapmış olduğu bu fiil, menfaat

⁴² İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 64-65; *Tertibü's-saâdet ve menazilü'l-ulûm*, s. 106; Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 116.

⁴³ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 66.

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 87; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 126.

sağlamak için, zarardan kurtulmak ya da övünmek, şeref kazanmak için yapılmamıştır. Zira erdemli olmak erdemli insana hastır.

3. Temel ve Tali Erdemler

İbn Miskeveyh Platon'dan beri kabul edilen şekilde nefsin her bir gücüne karşı bir erdem kabul eder ve bu erdemlerin uyumu anlamına gelen adâleti de bunlara ilave eder. Dolayısıyla Temel erdemler hikmet, Cesâret, iffet ve adâlet erdemi olarak belirir. İbn Miskeveyh Tehzib'de bu erdemlere ilaveten beşinci bir erdem olarak cömertliği de (sehâ) incelemeye alıyor. Cömertlik altında bir takım alt erdemleri sıralıyor. Fakat İbn Miskeveyh'in erdem tasnifine bakıldığında cömertliğin ayrı bir erdem olarak değil iffetin altında sıralanan bir alt erdem olduğu görülür.⁴⁵

Nefsin güçleri karşılık erdemler ve erdemlerin zıtları (erdemın zıtları için İbn Miskeveyh özellikle aşağıdaki dört ismi veriyor) şu şekilde gösterilebilir:

Nefsin güçleri	Erdemler	Erdemlerin zıtları
Nâtık Nefis	Hikmet	Cehâlet
Öfkeli Nefis	Şecâat	Korkaklık (Cübñ)
Şehvî Nefis	İffet	İffetsizlik (Şirreh)

Cevr (Haksızlık)	← Adâlet →	Cevr ⁴⁶
------------------	------------	--------------------

3.1. Hikmet (Bilgelik) Erdemi

İslam Filozoflarınca hikmetin nefsin dört erdemden birisi sayılması konusunda ittifak vardır. Aynı zamanda hikmet felsefe anlamında da kullanılmaktadır. Fakat burada gerek İbn Sina (ö. 1037)

⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 21; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 18, 21, 22.

gerek Kınalızâde'nin (ö. 1571) işaret etmiş olduğu bir problemten söz edilebilir. İbn Sina'ya göre hikmet erdemiyle nazarî hikmet kastedilmez aksine erdem olarak hikmetten bahsedilecekse ancak dünyevi fiiller ve tasarrufları konu alan amelî hikmetten bahsedilir.⁴⁷ Hikmetin bu farklı anlamları ve muğlâklığına İslam Ahlâk filozoflarından Kınalızâde Ali Efendi tarafından da dikkat çekilmiştir. Kınalızâde hikmetin dört farklı anlamından bahseder. İlki felsefe anlamındaki hikmet, felsefe anlamındaki hikmetin altında ise amelî ve nazarî hikmet, amelî hikmetin altında da dört erdemden birisi olarak ifade edilen hikmet vardır.⁴⁸ İbn Miskeveyh'in hikmetin bu farklı anlamlarına açık bir vurgusu yoktur. O erdemleri konu aldığı yerde hikmeti şöyle tanımlar: *Bütün varlıkları var olmaları itibariyle bilmektir, şu da söylenebilir hikmet ilahi ve insani olayları bilmektir.*⁴⁹

Dolayısıyla İbn Miskeveyh açık olarak belirtmese de İbn Sina'nın işaret etmiş olduğu hususu paylaşıyor gözükmektedir. Zira yukarıdaki tanımda hikmetin nazarî ve amelî tarafına vurgu yapılmıştır. İbn Miskeveyh'e göre hikmet ikiye ayrılır; Amelî ve Nazarî. Nazarî olanı doğru görüşlerin elde edilmesini konu alır. Amelî ise kendisinden güzel fiillerin çıktığı alışkanlıkları kazanmaktır.⁵⁰ İnsan bu iki alanda da tam kemale ererse gerçek mutluluğa ulaşabilir. Dolayısıyla amelî anlamda hikmet, düşünce gücünü gereksiz biçimde kullanma ile düşünce gücünü kullanmama anlamına gelen iki aşırılık arasında orta yoldur. Her ortamın bir tarafı aşırılık, bir tarafı da yetersizliktir.⁵¹

İbn Miskeveyh hikmet, cesâret, iffet ve adâlet temel erdemleri altında bir takım alt erdemlerden bahseder. Sıralanan bu alt erdemlere

⁴⁷ İbn Sina, *Kitabü's-Şifa; Metafizik II*, (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yay. İst. 2013, s. 204.

⁴⁸ Ayşe Sıdika Oktay, "Kınalızâde Aliefendi'de Hikmet Kavramı", SDÜ İlahiyat F. Dergisi, 2003/1, Sayı: 10, s. 34-35.

⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 20; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-asgar*, s. 94.

⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 19, 122; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 117-119.

benzer şemalar Stoacı ve Aristotelesci filozoflar tarafından işlenilmesine rağmen, tam anlamıyla İbn Miskeveyh öncesi Yunan felsefesinde yoktur.⁵² İbn Miskeveyh'in bu konuda sistemini aldığı benzer bir selefi yoktur.⁵³ Buna ilaveten kendinden sonraki İslam ahlâk felsefesi sistemine örnek teşkil etmiştir. Hikmet erdemi altındaki sıralanan alt erdemler şunlardır;

Zekâ	Nefiste sonuçların süratle ve kolaylıkla çıkmasıdır. Sinsilik (habs) ile budalalık (belâdet) arasında orta bir durumdur. Kurnazlık (dehâ) ve kötü hileler ifrat tarafını, aptallık budalalık ve acizlik ise tefrit tarafını oluşturur. ⁵⁴
Hatırlama	Hatırlama, öğrenilmesi gereken şeyleri ihmal etmek olan unutmaya ile öğrenilmesi gerekmeyen şeylere önem verme arasında orta yoldur. (zükür)
Akletme	Nefsin şeyleri ne ise o şekilde kavramasındaki uygunluktur. Bir şeyi gereğinden fazla düşünmeyle olduğu durumdan daha az düşünme arasında orta yoldur. (ta'akkul)
Çabuk anlama	Tam olarak anlamaksızın bir şeyin hayalini yakalamakla onun özünü anlamada gecikme arasında orta bir yoldur. (sur'atü'l-fehm)
Zihin açıklığı	Arzu edileni ortaya koyma konusunda nefisteki donukluk ile arzu edileni ortaya çıkarmaya engel olan nefisteki parlaklık arasında orta yoldur. (safâü'z-zihn)
Zihnin güçlü olması	Daha önceden bilinenlerden zorunlu olarak çıkarılabilecek şeylere karşı nefsin yatkınlığıdır. (cevdetü'z-zihn)
Kolay öğrenme	Keskin anlayıştır ve nazarî meselelere bu erdemle vakıf olunur. Bu erdem zihinde ilmin suretinin çabucak yerleşmesi ile ilmin suretinin yerleşmesinin zor, hatta imkânsız olması arasındaki ortadır. ⁵⁵ (sühûletü't- ta'allûm)

⁵² Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s. 160.

⁵³ Macit Fahri, *a.g.e.*, s. 186.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 37.

⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 21, 27; Ramazan Turan *a.g.e.*, s. 120-123.

Bu alt erdemler İbn Miskeveyh sonrası İslam Ahlâk filozoflarından Tûsî, Devvânî (ö. 1502), Kınalızâde ve Muhyî-i Gülşenî (ö. 1605) gibi bazıları tarafından aynen aktarılmıştır. İbn Miskeveyh herhangi bir sayı vermemesine rağmen Tûsî, Kınalızâde ve Muhyî-i Gülşenî, özellikle bunların yedi olduğunu belirtir. Ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen İbn Miskeveyh ile yaklaşık aynı alt erdemleri paylaşırlar. Bu filozoflar arasında şöyle bir karşılaştırmalı tablo verilebilir. Buradaki sıralamalar filozofların kendi sıralamalarıdır.⁵⁶

	İbn Miskeveyh	Nasiruddin Tûsî	Kınalızâde	Muhyî-i Gülşenî
1	Zekâ	Zekâ	Zekâ	Zekâ
2	Zükr	Sür'atü'l-fehm	Sür'atü'l-fehm	Sür'atü'l-fehm
3	Ta'akkul	Safâü'z-zihn	Safâü'z-zihn	Safâü'z-zihn
4	Sür'atü'l-fehm	Sühûletü't-ta'allûm	Sühûletü't-ta'allûm	Sühûletü't-ta'allûm
5	Safâü'z-zihn	Hüsnü ta'akkul	Hüsn-i ta'akkul	Hiss-i akiye
6	Cevdetü'z-zihn	Tehaffuz	Tehaffuz	Tehaffuz
7	Sühûletü't-ta'allûm	Ta'akkul	Ta'akkul	Ta'akkul

3.2. Ölçülülük (İffet) Erdemi

İffet, hayvanî nefse karşılık gelen erdemdir. Hayvanî nefis, düşünen nefsin emrine boyun eğer de ondan mutedil fiiller çıkarsa

⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 21, 27; Nasiruddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, (çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov), Litera Yay., İst. 2007. s. 93; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yay., İst. 2007, s. 105; Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihan (Ahlak-ı Kiram)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih nr. 3496. s. 34a.

iffet erdemi ortaya çıkar. İffet, biri açgözlülük (şirreh) ile diğeri rehavet/gevşeklik (humûr) arasında orta yol olan iki kötülük arasında yer alır. Açgözlülük zevklerin peşine futursuzca gitmek, gevşeklik ise bedeninin zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan zevklere dahi hareketsiz kalmaktır.⁵⁷ İbn Miskeveyh sabrı hem iffet altına hem de cesâret erdemi altında sıralamasına rağmen ikisinin farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. İffetin kapsamına giren alt erdemler ise şunlardır:

Hayâ	Nefsin kötülükleri yapma hususunda korku duyması ve kınanmaktan çekinmesi.
Sukûnet	Şehvetin ortaya çıkması sonucu nefsin sakinliğini koruması. (Da'at):
Sabır	Nefsin kendisini çirkin zevklere çeken bedeni arzulara karşı mukavemeti.
Cömertlik	Malı gerektiği yerde gerektiği zaman ve gerektiği ölçüde vermek. (Sehâ)
Hürriyet	İnsanın usulüne uygun mal edinmesi ve onu usulüne uygun harcaması.
Kanaatkârlık	Yemek içmek ve süslenme hususunda aşırılık göstermemek
Yumuşak Huy	Nefsin iyi olana eğilmesi, güzele doğru istekle yönelmesi. (Dimâse)
Düzene Koyma	Nefsin işleri ve olayları gerektiği şekliyle düzene koyması. (İntizam)
İyi Hal	Güzel nitelikler kazanıp nefsi güzelleştirmektir. (Husnû hedy)
Barıştan Yana Olma	Diğer insanlarla yasalarla ve zorlamayla değil kendiliğinden, içtenlikle anlaşmaktır. (Musâleme)
Vakâr	Nefsin isteklerini yaparken sabır ve sebat gösterilmesidir.
Verâ	Kötülüklerden kaçınma ve nefsin yetkinleşmesini sağlayacak güzel işlere yönelme. ⁵⁸

⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tezhîb*, s. 19, 20, 122; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tezhîb*, s. 22; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 123-124.

İbn Miskeveyh iffet altında her hangi bir sayı vermeksizin on iki alt erdem sayar, Tûsî ile başlayan gelenekte on iki sayısı özellikle belirtilir. Tûsî yaklaşık aynı ifadeleri kullansa da İbn Miskeveyh'in sıralamasına uymamıştır. Örneğin İbn Miskeveyh ikinci sırada “da‘at” alt erdemini kullanırken Tûsî “rıfk” kelimesini kullanmış, “da‘at” i ise beşinci alt erdem olarak belirtmiştir. Kınalızâde ise tamamen Tûsî'nin ifadelerini tekrarlamıştır. Buna ilaveten Muhyî-i Gülşenî de kendinden önceki geleneği benimsemekle birlikte “musâleme” karşılığında “musâhele⁵⁹”, “da‘at” yerine de “sükûn-ı nefis” ifadesini kullanmıştır.⁶⁰ Karşılaştırılmalı olarak şu şekilde gösterilebilir:

	İbn Miskeveyh	Nasiruddin Tûsî	Kınalızâde	Muhyî-i Gülşenî
1	Hayâ	Hayâ	Hayâ	Hayâ
2	Da‘at	Rıfk	Rıfk	Rıfk
3	Sabır	Husnû hedy	Husn-i hedy	Husn-i hedy
4	Sehâ	Musâleme	Musâleme	Musâhele
5	Hürriyet	Da‘at	Da‘at	Sükûn-ı nefis
6	Kanâat	Sabır	Sabır	Sabır
7	Dimâse	Kanâat	Kanâat	Kanâat
8	İntizâm	Vakâr	Vakâr	Vakâr
9	Husnû Hedy	Verâ	Verâ	Verâ
10	Musâleme	İntizâm	İntizâm	Hürriyet
11	Vakâr	Hürriyet	Hürriyet	İntizâm
12	Verâ	Sehâ	Sehâ	Sehâ

⁵⁹ Yazma metinde “musâhele” şeklinde okunmaya daha uygundur. Muhyî-i Gülşenî, *a.g.e.*, s. 34b

⁶⁰ *İbn Miskeveyh*, *a.g.e.*, s. 21,22, Nasiruddin Tûsî, *a.g.e.*, s. 95, Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s.108-109; Muhyî-i Gülşenî, *a.g.e.*, s34b, 35a.

Cömertlik (Sehâ) Erdemi:

Cömertlik, infakın söz konusu olduğu şeylerde gerekeni gerekli zamanda ihtiyacı olan kişiye vermektir.

Kerem	Faydası büyük olan işlerde çok mal gerektiği gibi infak etmenin nefse kolay gelmesidir.
Îsar	İnsanın kendisi için ayırdığı ihtiyaçlarını kendisi yerine hak eden başkasına vermesiyle ilgili nefsin erdemidir.
Neyl	Nefsin değerli işlerden ve bu işlerin gidişatından sevinç duymasıdır. ⁶¹
Muvasât	Dostlara, arkadaşlara yardım etmek mal ve kuvvet konusunda yardımlaşmasıdır.
Semâhat	Harcanması zorunlu olmayan şeyler hususunda harcama yapmak.
Musâmaha	Bütünüyle iradeli olarak gerekli olan bazı şeylerin terk edilmesi. ⁶²

İbn Miskeveyh'in sisteminde cömertlik dört temel erdemden birisi değildir. Fakat iffet erdemi altında sıraladığı cömertliğe ayrı bir önem vererek bu erdem altında altı alt erdem belirler. Tûsî ve Kınalızâde de cömerlik altında sıralanan bu erdemler sekiz iken Gülşenî bu alt erdemlere yer vermemiştir. İbn Miskeveyh'in "neyl" olarak belirttiği erdemi Tûsî "nubl" adı altında belirtmiş, "afv" ve "mürüvveti" eklemiştir.⁶³ Karşılaştırılmalı olarak şu şekilde gösterilebilir:

	İbn Miskeveyh	Nasiruddin Tûsî	Kınalızâde	Muhyî-i Gülşenî
1	Kerem	Kerem	Kerem	-
2	Îsar	Îsar	Îsar	-

⁶¹ Bu kelime diğer nushada da "neyl" olarak geçmektedir. *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrû'l-a'râk*, (tahk. İbn el-Hatîb), Kahire 1398/1924, s. 31

⁶² İbn Miskeveyh, *Tehzîb* s. 23.

⁶³ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 23; Nasiruddin Tûsî, *a.g.e.*; s. 96, Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 110.

3	Neyl	Afv	Afv	-
4	Muvasât	Mürüvvet	Mürüvvet	-
5	Semâhat	Nubl	Nubl	-
6	Musâmaha	Muvasât	Muvasât	-
7	-	Semâhat	Semâhat	-
8	-	Musâmaha	Musâmaha	-

3.3. Cesâret (Şecâat) Erdemi

İbn Miskeveyh'e göre Cesâret öfkeli nefse karşılık gelen erdemdir. İbn Miskeveyh'e göre öfkeli nefis düşünen nefsin buyruklarına boyun eğer, hareketleri ılımlı olursa, o kişide yumuşaklık erdemi ve yiğitlik erdemi ortaya çıkar.⁶⁴ Cesâret, korkulması gerekmeyen şeylerden korkmak anlamına gelen aşırı korkaklık ile önünde durmak imkânsız olan şeyler karşısında da atılganlık göstermek arasında orta yoldur.⁶⁵ Öfke, kendini beğenmenin, böbürlenmenin, tartışma, inat, şakalaşma, kibirli olma, alay etme, sözünü yerine getirmeme, insanların büyük istekle ve birbirini kıskanarak zevk veren şeylerin ardına düşmesinin sonucu olarak belirir.⁶⁶

⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 27, 124; *el-Havami'l ve's-şevamil*, s. 98.

⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 27.

⁶⁶ İbn Miskeveyh kendini beğenmeyi: "insanın kendisini layık olmadığı bir mertebede görmesidir" şeklinde tanımlar. (İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 124); Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 121.

Cesâret erdemi adı altında sıralanan alt erdemler ise şunlardır:

Nefsi Yüceltme	Ufak şeyleri küçümsemek, felaketlere ve zor durumlara katlanma gücüne sahip olma. (Kiberu'n-nefs):
Gözüpeklik	İnsanın korkuya kapıldığı anlarda umudunu kaybetmeyerek öz güven kazanması, dayanıklı olması. (Necdet):
Yüce Gönüllülük	Nefsin hem aşırı derecede mutlu olmaya karşı sukuneti hem de ölümler meydana gelebilecek sıkıntılara katlanmasıdır. ⁶⁷ (Izamu'l-himmet):
Sebât	Nefsin acılara katlanması, özellikle korku verecek durumlara tahammül etmesi.
Sabır	Şecâat altında verilen sabırla iffet altında verilen sabır arasında İbn Miskeveyh fark görür. Bu erdem altındaki sabır, insanın başına gelebilecek ürkütücü ve korkunç olaylara karşı olan sabırdır, diğeri ise nefsin bedenine aşağılık isteklerine kapılmaması ve güçlü şehvetlere direnç göstermesidir.
Yumuşaklık	Nefse gönül rahatlığı veren aceleci olmaktan koruyan, ani öfkelenmemesini sağlayan erdemdir. (Hilm)
Sükûnet	Bu, genellikle tartışmalar ve kutsal şeylerin savunulmasında ortaya çıkar, bu esnada taşkınlık yapmamak aşırılığa gitmemek anlamında kullanılır. (Idemü't-tayş):
Yüreklilik	Ün kazanmak için ulaşılmaz zor işlere yönelik hısrıdır. (eş-şehamet):
Sıkıntıya Tahammül Etmek	Nefsin iyi alışkanlıklar kazanması ve alıştırmalar yapması konusunda bedenine aletlerini kullanma erdemi. ⁶⁸ (İhtimalü'l-kidd):

⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 22.

⁶⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s. 23; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 122.

Cesâret erdemi altında, İbn Miskeveyh tarafından herhangi bir sayı verilmeksizin dokuz alt erdem sıralanırken, Tûsî, Kınalızâde ve Muhyî-i Gülşenî bu sayıyı on bir olarak belirler. İbn Miskeveyh Sabrı bu erdem altında ele almasına rağmen Tûsî ile başlayan gelenekte işlenmemiştir. Yine Tûsî İbn Miskeveyh'in sıralamasına “sükûn”, “tevâzu”, “hamiyet” ve “rikkat” i ilave etmiştir. Kınalızâde ve Muhyî-i Gülşenî de ufak ayrılıklar olmakla birlikte (Kesr-i nefis⁶⁹) aynen Tûsî'ye uymuştur.⁷⁰ Her dört filozofun bu konudaki ayrımları şöyle gösterilebilir:

	İbn Miskeveyh	Nasiruddin Tûsî	Kınalızâde	Muhyî-i Gülşenî
1	Kiberu'n-nefs	Kibr-i nefis	Kibr-i nefis	Kesr-i nefis
2	Necdet	Necdet	Necdet	Necdet
3	Izamu'l-himmet	Uluvvü himmet	Uluvv-i himmet	Uluvv-i himmet
4	Sebât	Sebât	Sebât	Sebât
5	Sabır	Hilm	Hilm	Hilm
6	Hilm	Sükûn	Sükûn	Sükûn
7	Idemü't-tayş	Şehâmet	Şehâmet	Şehâmet
8	Şehâmet	Tahammül	Tahammül	Tahammül
9	İhtimâlû'l-kidd	Tevâzu	Tevâzu	Tevâzu
10	-	Hamiyyet	Hamiyyet	Hamiyyet
11	-	Rikkat	Rikkat	Rikkat

⁶⁹ El yazma nuhada “be” harfinin altındaki nokta belirtilmemiştir, “kesr-i” şeklinde okumak daha uygun görünmektedir. Muhyî-i Gülşenî, *a.g.e.*, s. 33b.

⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 22, 23, Nasiruddin Tûsî, *a.g.e.*, s. 93-94; Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 106; Muhyî-i Gülşenî, *a.g.e.*, s. 33b, 34a.

3.4. Adâlet Erdemi

Erdemler konusunda bazı filozoflar arasında farklı isimlendirmeler olsa da adâlet bütün ahlâk filozofları tarafından temel erdemler arasında sayılmıştır.⁷¹ İbn Miskeveyh adâlet konusuna ayrı bir önem atfeder. Onun adâletin mahiyetine dair bir risalesi bulunmaktadır bu risalede İbn Miskeveyh adâleti dört kısma ayırır:

Tabii Adâlet: Dünyadaki, bitki, hayvan ve insanın yaratılışındaki dengeyi daha genel bir ifadeyle evrendeki duyulur denge ve düzeni konu alan adâlet çeşididir.⁷²

Vaz'i (Örfi) Adâlet: Sosyo-politik yaşamda insanların birbirine karşı muamelelerinde söz konusu olan adâlettir.⁷³ İbn Miskeveyh vazi (örfi) adâletin iki türü olduğunu ifade eder. Birisi genel vazi adâlet diğeri özel vazi adâlettir.⁷⁴

İhtiyarî (Seçimli) Adâlet: İbn Miskeveyh bu adâletle nefsin üç gücü arasındaki uyuma vurgu yapar⁷⁵. İhtiyari adâlet insanın hem bireysel seçimleriyle hem de toplumu oluşturan diğer insanlarla ilişkisiyle alakalıdır. Akıl gücünün diğer iki gücü kontrol altına alması sonucu insanda mutedil davranışların belirmesidir.

İlahi (Tanrısal) adâlet: İbn Miskeveyh bu adâlet türünü, duyuların algılamasının mümkün olmadığını belirterek, sayıların bu konuda yol gösterici olabileceğine vurgu yapar. İbn Miskeveyh'e göre

⁷¹ Hüseyin Karaman, "İslam Ahlakında Temel Erdemler", (İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi içinde, ed. Müfit Selim Saruhan), Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 207.

⁷² İbn Miskeveyh, *Risâle fî mâhiyyeti'l-adl*, An Unpublished Treatise of Miskawaih on Justice or Risala fî Mahiyat al-Adl li Miskawaih, (ed. M. S. Khan, E. J.) Brill, Leiden 1964, s. 14-18; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 62.

⁷³ İbn Miskeveyh, *Risâle fî mâhiyyeti'l-adl*, s. 18, 19.

⁷⁴ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 18, 19.

⁷⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 19.

İlahi adâlet, duyu algılarının sınırlarını aşan metafizik ve sonsuz (sermedî) varlıklarda bulunan adâlettir.⁷⁶

Diğer adâlet türleri de dolaylı olarak ilgili olmakla birlikte erdem olarak konuya doğrudan dâhil edilecek olan ihtiyari adâlettir. O “ihtiyari” adâletle insanın akıllı ve iradeli yanına vurgu yapar. İnsan diğer iki gücünü akıl ve iradesiyle ile kontrol altına alır. Yukarıda bahsedildiği üzere İbn Miskeveyh üçlü nefis ayrımı yapmış ve akıl gücü, gazabî güç bir de şehvî gücün her birisine karşılık gelecek şekilde bir erdemin olması gerektiğine vurgu yapmıştı. Adâlet ise dördüncü bir erdemdir fakat nefsin güçlerinden herhangi birine mukabil olarak kullanılmaz. Erdemli olmak iki rezilet arasında bulunmak demektir. İki rezilet arasında bulunmak itidaldir, “itidal” de adâletle aynı kökten gelir. İbn Miskeveyh’e göre yukarıda belirtilen bu üç erdemden ölçülülükleri ve birbirleriyle olan dengeli ilişkilerinden dolayı mükemmellik ve bütünlük erdemi ortaya çıkar ki bu da adâlettir.⁷⁷

Adâlet nefsin güçleri arasındaki uyum ve düzen olduğu gibi aynı zamanda bu uyumun davranış olarak yansımadır. Bu anlamda İbn Miskeveyh’e göre adâlet, gereksiz ve uygun olmayan yolla kazanç elde etme olan haksızlık etme ile yine kazanç elde etmek için gereksiz yere kişilere boyun eğmek ve ezilmek olan haksızlığa uğramak arasında orta yoldur. Âdil insan bu iki aşırı uçtan uzaktır ve adil insanın durması gereken tam orta noktadır. Kazançları hakkı olan yerlerde elde eder, haksız kazançtan uzaklaşır. Bu erdemle insan yararlı olan şeylerde büyük pay alıp başkasına küçük pay vermez; yine zararlı olan şeylerde payın azını alıp başkalarına çoğunu vermez, eşyalar ve paylar arasında uygun olan eşitliği gözetir. İbn

⁷⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 20; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 62-64.

⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 86; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 124.

Miskeveyh'e göre adâlet öyle bir erdemdir ki kişi, bu erdemle hem kendisine hem de başkalarına karşı "insafılı" davranır.⁷⁸

İbn Miskeveyh adâletin altında bir takım alt erdemler sıralar ve oldukça da kapsamlıdır. Ancak bu alt erdemlerle adâleti tasvir etmek onun eksik olmasına yol açar. Dolayısıyla adâlet bu sıralanan alt erdemlerin basit bir aritmetik ortalaması değil, aksine adâlet bunlardan daha fazlasıdır, daha değerlisidir.⁷⁹ İbn Miskeveyh'in sıraladığı adâletin bu geniş şemasının oluşmasında İbn Miskeveyh'in kendinden önceki filozoflardan aktardıkları etkili olduğu gibi Kuran-ı Kerim'in de etkisi muhtemeldir.⁸⁰

İbn Miskeveyh'e göre adâletin kapsamına giren alt erdemler şunlardır:

⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 28; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 125.

⁷⁹ Ansari M, Abdul Haq, *The ethical Philosophy of Miskavayh*, Aligarh Muslim Üniversty, Aligarh 1964, s. 108.

⁸⁰ Şu iki ayet buna örnek verilebilir: *Doğrusu Allah adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder. Hayâsızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasaklar. Tutasınız diye size öğüt verir (Nahl/90); İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir (Bakara/177)*. "İbn Miskeveyh adaletle amacın iyiliğe varmak olduğuna dikkat çeker. Yukarıdaki birinci ayette adalet kelimesinden sonra iyilik, akrabaya ve yakınlarla yardım etmek, fenalık ve haddi aşmaktan bahseder. Yine ikinci ayette iyiliğin neler olduğundan bahseder, dolayısıyla İbn Miskeveyh'in adaletin altında sıraladığı alt erdemler Kur'an ayetleriyle paralel görünmektedir". (Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 129.)

	İbn Miskeveyh	Nasiruddin Tûsî	Kınalızâde	Muhyî-i Gülşenî
1	Dostluk (sadâkat) Dost “ <i>sen olan başkasıdır</i> ” ⁸¹	Sadâkat	Sadâkat	Sadâkat
2	Ülfet ⁸²	Ülfet	Ülfet	Ülfet
3	Yakınlarla ilişkiyi sürdürmek (Sılatü’r-Rahim)	Vefâ	Vefâ	Ehl-i vefâ
4	Ödüllendirmek (iyiliğe aynı şekilde veya daha fazlasıyla karşılık vermektir) (mukâfaat)	Şefkat	Şefkat	Şefkat
5	İyi muamele (Hüsnu’ş-şerîke)	Sılatü’r-rahim	Sılatü’r-rahim	Sılatü’r-rahim
6	Bir şeyi tam olarak yerine getirmek (Hüsnu kaza)	Mukâfaat	Mukâfaat	Mukâfaat
7	Sevgi (Teveddüt),	Hüsnu şirket	Hüsni şirket	Hüsni şirket
8	Dindarlık (İbadet) ⁸³	Hüsnu kaza	Hüsni kaza	Hüsni kaza
9	Kin gütmemek (Terkü’l Hıkt)	Teveddüt	Teveddüt	Teveddüt
10	Kötülüğe iyilikle karşılık vermek (Mukâfeetü’ş-şerri bi’l-hayr)	Teslimiyet	Teslimiyet	Teslimiyet
11	Lütufkâr olmak	Tevekkül	Tevekkül	Tevekkül
12	Bütün durumlarda kişilik sahibi olmak (Rukûbu’l-murûet)	İbâdet	İbâdet	İbâdet
13	Düşmanlıkları terk etmek	-	-	-
14	Doğru ve hoş görülme- yen kimselerden söz nakletmemek	-	-	-
15	Doğru sözlerin kaynağını araştırmak	-	-	-

⁸¹ İbn Miskeveyh’e göre dostluk gerçek bir sevgi olup bu erdemle arkadaşlık neyi gerektiriyorsa o elde edilir. (İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 23, 108)

⁸² Ülfet görüşlerin ve inançların ortak olmasıdır. Bu ortaklık sonucu yardımlaşma doğar (İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 24)

⁸³ Dindarlık Allah’ı tazim etmek ve ona boyun eğmek, melekler, peygamberler, imamlardan onun dostlarına saygı göstermektir

16	Küçük dahi olsa insan için yararlı olmayan sözleri terk etmek	-	-	-
17	Bayağı insanların sözleri karşısında aciz kalmamak	-	-	-
18	Düşmanlıkları terk etmek	-	-	-
19	Kazanç hususunda açgözlülük etmemek, kazanç için kötü yollara başvurmamak	-	-	-
20	Allah'a yönelmek ve ona verdiği söze bağlı kalmak	-	-	-
21	Allah'a isim ve sıfatlarıyla doğrudan yemin etmemek	-	-	-
22	Kişinin karısına ve ailesine iyi davranması.	-	-	-
23	Maddi şeylere tutkusu olmamak	-	-	-
24	Tanrı korkusu ⁸⁴	-	-	-

İbn Mikeveyh adâlet altında yaklaşık yirmi dört alt erdem sıralar. Bu alt erdemler yelpaze gibi insani eylemleri kuşatır. Bir taraftan insanın kendisine karşı tavrını diğer taraftan başkasına karşı davranışlarını belirlerken Tanrı'ya karşı görevleri de ihmal etmez. Tûsî, Kınalızâde ve Muhyî-i Gülşenî⁸⁵ ise adâletin altında on iki alt erdem sıralar. İbn Miskeveyh'in belirttiği çoğu erdem diğerlerinde yoktur.

Sonuç

İslam Ahlâk Felsefesi'nin en önemli filozoflarından birisi hiç şüphesiz İbn Miskeveyh'dir. Onun erdem anlayışı temelde Plâtoncu çizgide nefsin üçlü ayrımı üzerine kurulmuştur. Yine erdemi iki rezilet

⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 23-24; Ramazan Turan, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁸⁵ Nasiruddin Tûsî, *a.g.e.*, s. 96-97; Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 111; Muhyî-i Gülşenî, *a.g.e.*, s. 35b-36b.

arasında orta olan davranış olarak belirtmekle de Aristoteles'in orta yol anlayışını başarılı bir şekilde sistemine entegre etmiştir. Bunlara ilaveten insanın irade ve aklını ön plana çıkararak, kemali ve ilahi bir gayeyi hedeflemesine yaptığı dini atıflarda da İslam'ın etkisine işaret edilmelidir.

İkinci olarak İbn Miskeveyh sıralamış olduğu dört erdem her ne kadar kendinden önceki filozoflarda mevcutsa da bu erdemler altında sıraladığı alt erdemler kesinlikle İbn Miskeveyh'in katkısıdır. Bu alt erdemler konunun daha iyi ve ayrıntılı olarak ele alınmasına yol açmakta ve eğitim öğretim alanında da kolaylık sağlamaktadır.

Üçüncü olarak İbn Miskeveyh insanın davranışlarının gerçekten erdem olup olmayacağını belirleyen şeyin iyi niyet ve ilahi fiillere öykünme olduğunu belirtir. Eğer bir davranış kendisi için değil de başka bir şey için yapılıyorsa ilahi bir fiili amaç taşımaz, dolayısıyla yetkin bir erdem değildir. Dolayısıyla eylemin sonucundan daha çok eylemi yapanın karakteri ve niyeti daha önemlidir. Bir başka hususta şudur: İbn Miskeveyh davranışlarımızda kendimizi diğer insanların yerine koymamız gerektiğine de işaret etmektedir. Böylelikle hedeflenen davranışa ulaşılmış olacaktır.

Son olarak İbn Miskeveyh'in genelde ahlâk ve özelde erdem üzerine yaptığı etkinin kendisinden sonraki İslam Ahlâk Filozofları üzerindeki tesiri de belirtilmelidir. Özellikle Tûsî, Devvânî, Kınalızâde, Muhyî-i Gülşenî gibi âlimler *Tehzîbü'l-ahlâk* geleneğinden beslenmişlerdir.

Kaynakça

- Akarsu Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkilap Yay., İst. 1998.
 , *Mutluluk Ahlâkı (Ahlâk Öğretileri 1)* , İnkilap Yay., İst. 1998.
 Ansari M, Abdul Haq, *The ethical Philosophy of Miskavayh*, Aligarh Muslim
 Üniversty, Aligarh 1964.
 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (çev. Saffet Babür), Kebikeç Yay., Ankara 2005.

- Bedevi Abdurrahman, *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab*, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-dirâsat ve'n-neşr, Beyrut 1981.
- Cevizci Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yay., İst. 2014.
-, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay. İst. 2000
- Ebû Bekir er-Râzî, *Kitabu's-sireti'l-felsefiye*, (neşr. Paul Kraus, *Resâilü'l-felsefiye* içinde) Daru'l Afaki'l Cedide, Beyrut 1997.
-, *et-Tıbbu'r-rûhani*, (çev. Hüseyin Karaman), İz Yayıncılık, İst. 2008.
- Ebû'l Hasan el-Amirî, *es-Saâde ve'l-İsâd*, (tahk. Ahmet Abdül Halim Atiyye), Camiatü'l Kahire, Kahire 1991.
- Fârâbî, *Arâu ehli'l-medîneti'l-fâdıla*, (nşr. Ali Bu Mulhim), Daru'l-hilal, Beyrut 1995.
-, *Fusulün münteze'a*, (tahk. Fevzi M. Neccar), Daru'l-meşrik, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
-, *Tahsîlu's-sa'âde*, (nşr. Ali Bu Mulhim), Daru'l-hilal, Beyrut 1995.
- Galen, *Some Fragments of Galen's on Dispositions in Arabic* içinde (Author: S. M. Stern), *The Classical Quarterly*, Vol. 6, No. 1/2 (Jan.-Apr., 1956), Cambridge University Press.
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yay., İstanbul 2007.
- İbn Miskeveyh, *Tertîbü's-saadât ve menazilü'l-ulûm*, (ed. Ebû'l Kasım İmami), Ganjiinah-i Baharistan: majmu'ah-'i 18 risalah dar mantiq, falsafah, kalam va 'irfan, Tihran: Sazman-i Chap va Intisharat-i Vizarat-i Farhang va Irshad-i Islami, 1379- [2000-]
-, *el-Fevzü'l-asgar*, (tahk. Salih Azime), el-Müessesetü'l-vataniyye li't-terceme ve't-tahkîk ve'd-dirâsat, (Beytü'l-hikme), Tunus 1987.
-, *Tehzîbü'l-ahlâk*, (tahk. Nevvaf Cerrah) Dar Sader, Beyrut 2006.
-, *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrü'l-a'râk*, (tahk. İbn el-Hatîb), Kahire 1398/1924
-, *el-Havami'l ve's-şevamil*, (ed. Ahmet Emin, Seyyid Ahmed Şaqr), Institute for The History of Arabic islamic Science At The Johann Wolfgang Goethe Universty, Frankfurt 2000.
-, *Risâle fî mâhiyyeti'l-adl*, An Unpublished Treatise of Miskawaih on Justice or Risala fi Mahiyat al-Adl li Miskawaih, (ed. M. S. Khan E. J.) Brill, Leiden 1964.
-, *Risâle fî cevheri'n-nefs*, (tahk.: Mohamed Arkoun), Textes Inedits de Miskeveyh (M.421), Ansl 5, 1963
- İbn Manzur, *Lisânü'l-arap*, "Adâlet" maddesi, Daru's-Sadr Yay., Beyrut 1998.
- İbn Sina, *Kitabü's-şifa; Metafizik II*, (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera yay. İst. 2013.

- Kindî, *Fî Hudûdi'l-eşya ve'r-rusumihâ*, (neşr. Abdulhadi Ebû Ride, *Resailu'l Felsefiyye* içinde) Kahire 1950.
- Lenn E. Goodman, *İslam Humanizmi*, (çev. Ahmet Arslan), İletişim Yay., İst. 2006.
....., "Friendship in Aristotle Miskawayh and Ghazali", *Friendship East and West:Philosophical Perspectives* içinde, (ed. Oliver Leaman), Curzon Press, Richmond 1996.
- MacIntyre Alasdair, *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*, (çev. Hakkı Hünler, Solmaz Zelyüt Hünler) Paradigma Yay., İst. 2001.
- Macit Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yay., İst 2004.
- Muhammed Murtaza Ez-Zebidi, *Tacü'l-Arus*, "adl" Maddesi, Beyrut 1968.
- Muhyî-i Gülşeni, *Sîret-i Murâd-ı Cihan (Ahlâk-ı Kiram)*, Süleymaniye Kütüphanesi, *Fatih nr. 3496*.
- Nasiruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, (çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov), Litera Yay., İst. 2007.
- Oktay Ayşe Sıdika, "Kınalızâde Aliefendi'de Hikmet Kavramı", SDÜ İlahiyat F. Dergisi, 2003/1, Sayı:10.
- Platon, *Devlet*, (çev. Sebahattin Eyuboğlu, M Ali Cimcoz), İş Bankası Kültür Yay., İst. 1999.
....., *Menon*, (çev. Furkan Akderin), Say Yay., İstanbul 2013, s. 72d.
- Ross David, *Aristoteles*, (çev. Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan Yalçın Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu), Kabalcı Kitabevi, İst. 2002.
- Saruhan Müfit Selim, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yay., Ankara 2013.
- Turan Ramazan, *İbn Miskeveyh'in Adâlet Anlayışı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.
- Yahyâ b. Adî, *Tehzîbü'l-ahlâk*, (çev. Harun Kuşlu), TYEKB Yay.,İst. 2013.
- Weber Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yay. İst. 1995.